

Panorama Krosna, wyd. 1617 r.

PANORAMY M

Panoramy i widoki miast, mimo że nie zalicza się ich do prac kartograficznych, to jednak w przypadku, kiedy pozostają w związkach o charakterze konstrukcyjnym z mapami wielkoskalowymi, stają się także przedmiotem zainteresowania historyków kartografii i badaczy przestrzeni miejskiej.

HENRYK BARTOSZEWICZ

● HARTMANN SCHEDL

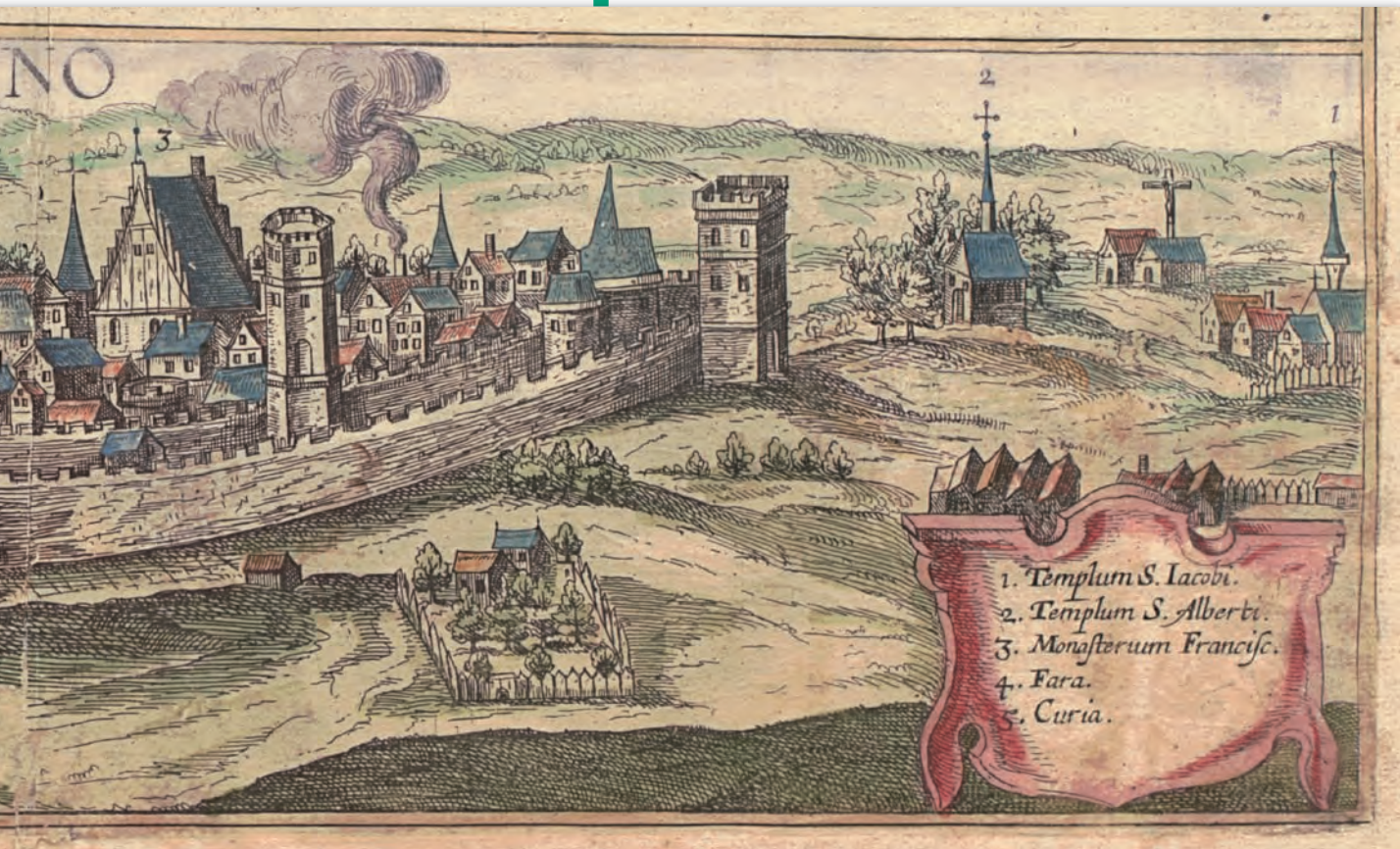
Najstarsze obrazy panoramiczne miast polskich: Krakowa, Nysy i Wrocławia znajdują się w dziele słynnego lekarza i historyka Hartmanna Schedla, *Registrum huius operis Libri chronicarum cum figuris et ymaginibus ab initio mundi*, wydanym w 1493 r. przez norymberską oficynę wydawniczą Antona Kobergera. W tym samym roku ukazało się wydanie niemieckie – *Register*

des Buchs der Croniken (...). Część egzemplarzy obu wersji językowych była ręcznie kolorowana, co nadało im charakter edycji ekskluzywnych i kosztownych. Obecnie w zbiorach archiwalnych, bibliotecznych, muzealnych i kolekcjach prywatnych dzieło Schedla znajduje się zarówno w formie oprawnej, jak i w postaci pojedynczych kart widoków miast. Panoramy miast publikowane w *Liber chronicarum* zostały wykonane techniką drzeworytniczą. Podkład dla drzeworytnika sporządzało wielu znanych rysowników. W przypadku pano-

ramy Wrocławia autorami rysunku byli Wilhelm Peydenwfurt i Michel Wolgemut. Część rysunków panoram autorzy tworzyli bezpośrednio z obserwacji, natomiast panorama Krakowa to jedynie przeniesienie na papier obrazu miasta, zarejestrowanego wcześniej przez Konrada Caltisa po jego pobycie w tym mieście w latach 1489-1491.

● BRAUN I HOGENBERG

W 1572 r. w Kolonii ukazał się tom pierwszy (wersja łacińska) dzieła *Civitates orbis terrarum*. Całość, złożo-

MIASTA POLSKICH

na z trzech tomów w sześciu księgach, wydana została do 1618 r. w trzech wersjach językowych: łacińskiej, francuskiej i niemieckiej. Pomysłodawcą, autorem opisów panoram, wstępu i dedykacji oraz redaktorem i wydawcą był Georg Braun (1541-1622), archidiakon w Dortmundzie i dziekan w Kolonii. Drugim autorem – wykonawcą rytowanych w miedzi panoram – był flamandzki kartograf Franz Hogenberg (1539-1590), znany jako grawer map Orteliusa. *Civitates orbis terrarum* to jedno z największych dzieł edytorskich renesansu. Należy do najwybitniejszych zażytków z zakresu geografii i kartografii, obok *Kosmografii* Sebastiana Münstera oraz Atlasów Abrahama Orteliusa i Gerarda Merkatora.

W dziele zgromadzono największą wówczas liczbę widoków miast. Jego autorzy podkreślili fakt, że „obrazy topograficzne miast i ogrodów sposobem geometrycznym i perspektywicznym

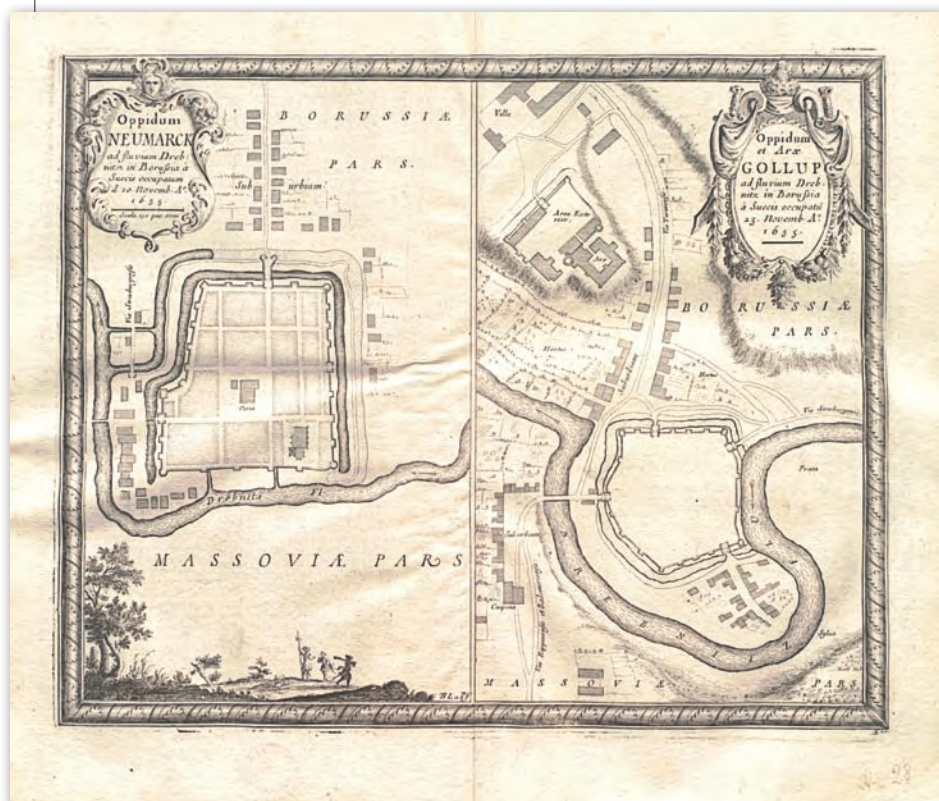
z obserwacji położenia miast, murów, budynków publicznych i prywatnych przy pomocy niezwykle pracowitej sztuki zostały wykreślone” (cyt. za: J. Babicz, *Renesansowa geneza najstarszych widoków i planów miast* w: *Z dziejów kartografii*, t. 3: *Miasta*, s. 35). *Civitates orbis terrarum* zyskało powszechne uznanie zarówno wśród współczesnych, jak i potomnych. Zawarte w nim panoramy miast były wykorzystywane przez kartografów w kolejnych latach jako ilustracje w winietach map.

W opracowaniu znalazły się panoramy lub plany widokowe bądź plany perspektywiczne trzynastu miast pozostających wówczas w granicach Rzeczypospolitej Obojga Narodów: Biecz, Krakowa, Krosna (rys. powyżej), miedzioryt ręcznie barwiony), Lublina, Lwowa, Łowicza, Poznania, Przemysła, Sandomierza, Warszawy i Zamościa – w księdze szóstej, Grodna i Gdańska – w księdze drugiej oraz panorama założenia prze-

strzennego Kalwarii Zebrzydowskiej. Braun i Hogenberg umieścili w swoim dziele także panoramy lub plany miast polskich pozostających poza ówczesnymi granicami Rzeczypospolitej: Legnicy, Nysy, Świebodzina – w księdze szóstej, Szczecina – w księdze pierwszej i Wrocławia – w księdze czwartej.

Prace nad *Civitates orbis terrarum* były prowadzone przez wiele lat. Najwięcej rysunków z natury wykonał flamandzki miniaturzysta i rysownik Joris Hoefnagel (1542-1601) oraz jego synowie. Zarówno materiał źródłowy do opisów miast, jak i źródła ikonograficzne starano się pozyskiwać bezpośrednio w tych miastach.

Panoramy i plany miast polskich, jak twierdzi znawca przedmiotu Józef Babicz (*Renesansowa geneza*, s. 35), nie powstały w tym samym czasie. Były one sporządzane w okresie od końca XV do początku XVII w. Panoramiczne widoki Biecz, Krosna, Lwowa, Lublina i Sandomierza – zdaniem badacza i wydaw-

Plan Nowego Miasta Lubawskiego i plan Golubia, 1655 r. (wyd. 1696 r.)

cy tego dzieła R. A. Skeltona – cechuje zbliżona stylistyka (za: A. Dobrzyński, S. Kozak, Wprowadzenie w: *Civitates veteris Poloniae. Miasta Dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2003). Pozwala to przypuszczać, że zostały one wykonane przez tego samego autora, nieznanego z nazwiska. Panoramę Grodna sporządził na podstawie rysunku Hansa Adelhausera z 1567, rytowanego w następnym roku w miedzi przez Mathiasa Züntha. Natomiast w przypadku panoramy Lwowa wzorowano się na rysunku przypisywanym Aureliuszowi Passarortiemu. Podstawą panoramy Gdańska mogły być dwa znane widoki miasta z końca XVI w. Autorem jednego z nich był Antoni Müller.

Znaczącym walorem wielu panoram i planów miast, w tym także polskich, umieszczonych w dziele Brauna i Hogenberga jest ich aktualność. Panorama Gdańska uwzględnia nowoczesne fortyfikacje wodno-ziemne, zbudowane wokół miasta w końcu XVI w. W tomie szóstym, wydanym w 1617 r., znajduje się plan widokowy zespołu pielgrzymkowego Kalwarii Zebrzydowskiej wznoszonego od 1600 r. Aktualny jest także plan Zamościa, lokowanego „na surowym korzeniu” przez kanclerza wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego w 1580 r. Należy podkreślić, że Zamość został zbudowany

na renesansowym planie miasta idealnego. Ponadto otoczono go nowoczesnymi fortyfikacjami typu bastionowego. Była to jedyna tej klasy realizacja renesansowa w Polsce i jedna z bardziej interesujących w Europie.

Szesnastowieczne widoki miast – w odróżnieniu od wcześniejszych, schematycznych i często zawierających elementy fantastyczne – były najczęściej rysowane z autopsji i dlatego wierniej oddawały obraz budowli miejskich i ich otoczenia przyrodniczego. Sztafaż tych panoram jest bardzo bogaty. Na niektórych z nich, między innymi Gdańska, przedstawiono postacie mieszczan w strojach z epoki. Inne, jak panorama Grodna, zawierają sceny rodzajowe z życia ludności nie tylko miasta, ale także kraju. Wśród panoram renesansowych odnajdujemy próby syntez widoków z planem z lotu ptaka. Dzieło Brauna i Hogenberga zawiera także panoramy, obok których (na jednym arkuszu) występują plany urbanistyczne, co w efekcie przynosi obraz panoramiczny, ukazujący zarys budowli miasta w połączeniu z jego obrazem kartograficznym.

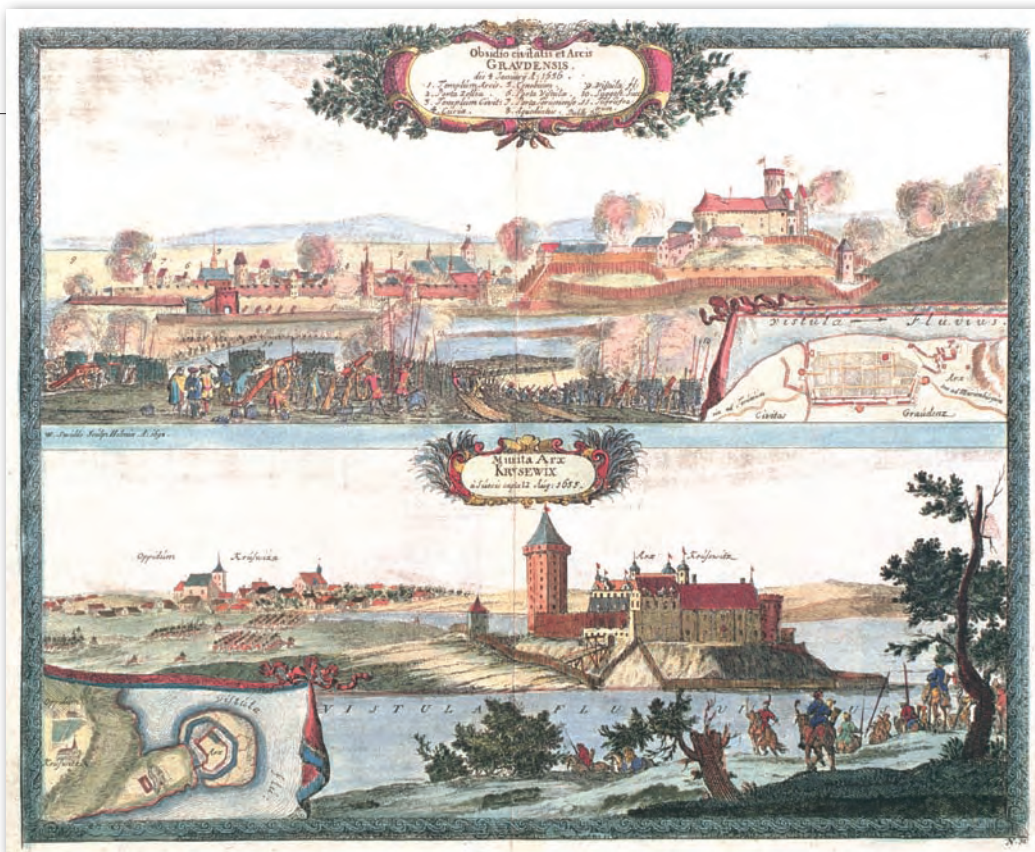
● PUFENDORF I DAHLBERG

Równie interesującym i ważnym jak *Civitates orbis terrarum*, zwłaszcza z punktu widzenia badacza dziejów kartogra-

fii miast polskich, jest dzieło Samuela Pufendorfa, *De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis commentariorum libri septem elegantissimis tabulis aeneis exornaticum triplici indice*, opublikowane w Norymberdze w 1696 r. Dotyczy ono działań wojennych armii szwedzkiej dowodzonej przez króla Karola Gustawa w okresie „Potopu”. Umieszczone w nim ryciny zostały wykonane techniką miedziorytniczą na podstawie rysunków sporządzonych przez Erika Jönssona Dahlbergha (1625-1703).

Autor rysunków należał do wybitnych postaci w dziejach Szwecji drugiej połowy XVII w. Ten znakomity architekt i rysownik sprawował urząd generalnego dyrektora budowy twierdz, a pod koniec życia został gubernatorem Inflant, kanclerzem uniwersytetu dorpackiego, feldmarszałkiem i senatorem. Prowadzone przez niego prace fortyfikacyjne przyniosły mu miano „szwedzkiego Vaubana” (Sébastien Vauban, 1633-1707, marszałek Francji, teoretyk i budowniczy nowożytnej architektury fortecznej, twórca udoskonalonego systemu fortyfikacji bastionowej). Dahlbergh jako rysownik wstawił się przede wszystkim cyklem widoków miast szwedzkich, budowli świeckich i sakralnych, które weszły w skład zbioru *Svecia antiqua et hodierna*, wydane w latach 1693-1714. W okresie „Potopu” pełnił on funkcję kwatermistrza szwedzkiej armii okupacyjnej na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Wówczas sporządził wiele rysunków panoram i planów miast, twierdz oraz scen batalistycznych.

Część rysunków wykonanych w Polsce przez Dahlbergha, które stanowiły podstawę miedziorytów umieszczonych w dziele Pufendorfa, zachowało się w zbiorach szwedzkich. W Królewskiej Bibliotece w Sztokholmie znajduje się między innymi rysunek panoramy Warszawy wykonany tuszem na papierze o wymiarach 26 x 106,5 cm, stanowiący podstawę miedziorytu sporządzonego przez Perelle’a i umieszczonego w *De rebus* (K. Wardzińska, *Dawne widoki Warszawy*, Warszawa 1958, s. 11 i n.). Z ustaleń dokonanych przez Krystynę Wardzińską wynika, że nie ma zasadniczych różnic w treści między rysunkiem a opublikowanym na jego podstawie miedziorytem. Rytownik popełnił tylko drobne nieścisłości czy może dokonał niezbędnych jego zdaniem korekt. Zamiast ruin na Krakowskim Przedmieściu umieścił domy z wysokimi komina-

Panorama Grudziądza i widok zamku w Kruszwicy 1655 r. (wyd. 1696 r.)

mi, a w kaplicy bł. Ładysława dorysował wielkie, przedzielone kolumnami okno. W części *De rebus* dotyczącej Warszawy, oprócz panoramy, znajduje się także plan miasta – jedna z najstarszych zachowanych map wielkoskalowych stolicy (około 1:4000) oraz trzy widoki ilustrujące kolejne dni bitwy o Warszawę stoczonej w dniach 28-30 lipca 1656 r.

Wartość dzieł Pufendorfa polega także na tym, że w wielu przypadkach zawiera ono najstarsze plany miast i twierdz polskich, między innymi Golubia i Nowego Miasta Lubawskiego (rys. na s. obok). W przypadku niektórych miast i budowli fortecznych Dahlbergh nie tylko jako pierwszy utrwalił ich obraz, ale także uczynił to jako ostatni, ponieważ uległy one zniszczeniu w czasie „Potopu”, jak zamek w Kruszwicy (rys. powyżej, międzyryt ręcznie barwiony, u góry panorama Grudziądza) bądź w czasie wojen toczonych na ziemiach Rzeczypospolitej na przełomie XVII i XVIII wieku. Ryciny stworzone na podstawie prac tego wybitnego, szwedzkiego architekta i rysownika, począwszy od początku XVIII w. były reprodukowane bądź wykorzystywane jako wzór powstających później widoków miast: Brześćcia Kujawskiego, Brześćcia Litewskiego, Bydgoszczy (rys. obok, część dolna), Gdańska, Janowca, Pińczowa, Piotrkowa Trybunalskiego, Pułtuska (rys. obok, część górna), Sandomierza, Warszawy i Zakroczymia.

• ZBIORY POLSKIE

W zbiorach polskich rzadko spotykamy rękopiśmienne panoramy miast, zwłaszcza takie, których autorami są znani twórcy: rysownicy, architekci czy kartografowie. Do najbardziej interesujących należy zaliczyć dwie tego typu prace przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych – pano-

Panorama Pułtuska i panorama Bydgoszczy, 1655 r. (wyd. 1696 r.)

ramę Szkłowa i panoramę Olkusza. Autorem pierwszej z nich jest wybitny architekt Jakub Fontana (1710-1773), noszący tytuł architekta królewskiego na dworze Augusta III i Stanisława Augusta Poniatowskiego. Sporządzona na papierze o wymiarach 104 x 39 cm tuszem i akwarelą (AGAD, Zb. Kart 453-6, rys. na s. 68), ukazuje widok miasta od strony traktu mohylewskiego i ogrodów zamkowych. Centralną część panoramy stanowi klasztor dominikanów, założony w 1619 r. przez wojewodę trockiego Aleksandra Chodkiewicza. Fontana panoramę sporządził najprawdopodobniej

z autopsji około 1769 r. przed pożarem, który w tymże roku strawił miasto doszczętnie. Jest to jedyny widok Szkłowa ukazujący jego obraz sprzed 1769 r. Szczególnie cenny, pomieważ miasto po pożarze nie zostało odbudowane w jego pierwotnym kształcie, a jego mieszkańcy zaczęli osiedlać się na lewym brzegu rzeki Szkłowianki, natomiast część

Panorama Szklowa, około 1769 r.

prawobrzeżna stała się osadą nazwaną Starym Szklowem.

Zachowana rękopiśmienna panorama Olkusza jest umieszczona na *Profilu gór olkuskich, które koło miasta ku północy dają się widzieć*. Jest to dzieło dużych rozmiarów, 252,5 x 66 cm, wykonane akwarelą na papierze podklejonym na płótnie. Praca ta, autorstwa oficera Biura Topograficznego Korpusu Inżynierów Wojskowych Jana Thomasa, jest kopią panoramy wykonanej przez geometrę królewskiego Daniela Deutscha (AGAD, Zb. Kart. 565-8, rys. poniżej). Oryginał powstał w 1761 r. jako jedna z trzech map sporządzonych wówczas przez tego autora. Pierwsza z nich, trzyarkuszowa *Mapa od pozycji Olkusza* nie zachowała się. Natomiast kopie dwóch pozostałych, *Profil gór olkuskich* (...) i *Grund-Riss* lub *Mapa około miasta Olkusza, gdzie przedtem srebro kopano z szybów*, sporządzone przez Thomasa są przechowywane w zbiorach kartograficznych AGAD. Te dwie mapy dają dosyć dokładny obraz

panoramczno-kartograficzny osiemnastowiecznego Olkusza, miasta górniczego, znanego od XIII w. z kopalni srebra i ołowiu.

Profil gór olkuskich należy uznać za jeden z cenniejszych rękopiśmiennych kartografików miejskich, a zarazem przemysłowych, z przełomu XVIII i XIX w. Ukazuje on przekrój sztolni Pileckiej w Olkuszu z umieszczoną nad nim panoramą miasta. To piękne, wielobarwne dzieło kartograficzne, dostarcza nie tylko sporo wiedzy o budowie osiemnastowiecznych kopalni i ówczesnych metodach eksploatacji rudy ołowiu, ale także o wyglądzie miasta na początku lat sześćdziesiątych XVIII w.

Dopełnieniem panoramy Olkusza jest plan miasta umieszczony na *Grund-Riss*, mapie okolic Olkusza sporządzonej w skali 1:2660 wielobarwną techniką rękopiśmienną, na arkuszu papieru o wymiarach 293 x 72 cm, na której zaznaczono 400 zapadłych szybów oraz 5 hut (AGAD, Zb. Kart. 565-9). W lewym dolnym rogu umieszczono wielobarw-

ny rysunek, noszący tytuł *Profil pieca do topienia srebra i ołowiu*. Plan ten jest najstarszym znanym przekazem kartograficznym Olkusza, stanowiącym wyjątkowo cenne źródło do rekonstrukcji układu przestrzennego miasta i jego ówczesnej zabudowy. Zaznaczono na nim najważniejsze budowle miasta: ratusz, oba kościoły wewnątrz murów i kościół szpitalny wraz ze szpitalem i bramą Krakowską, sześć ulic wychodzących z rynku, a w północnej części miasta ulicę Żydowską oraz fragmenty murów i baszty, do których przylega zabudowa mieszkalna. Oprócz dwóch bram autor mapy uwzględnił także trzecią, w południowej części muru, oraz przejście koło klasztoru. Nie zaznaczył natomiast furty Parczewskiej.

Panoramy, zwłaszcza występujące w połączeniu z planem, wzbogacają wiedzę o obrazie architektonicznym i urbanistycznym miasta. Zarysy budowli są wówczas umieszczone w wymierzonej przestrzeni. Większą wartość mają prace sporządzane przez autorów z autopsji. Panoramy i widoki miast są ważnym źródłem dla badaczy dziejów architektury i urbanistyki. Pomimo że nie zalicza się ich do prac kartograficznych, to jednak w przypadku, kiedy pozostają one w związkach o charakterze konstrukcyjnym z mapami wielkoskalowymi, stają się także przedmiotem zainteresowania historyków kartografii i badaczy przestrzeni miejskiej.

Panorama Olkusza, kopia, około 1820 r. (oryginał, 1761 r.)

HENRYK BARTOSZEWICZ